

STADS geschiedenis

nummer 2
11^e jaargang - 2016

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs

Universiteit Antwerpen

Stadscampus

Grote Kauwenberg 18 S.D.309, B-2000 Antwerpen

Tel.: +32 (0)32 65 42 80

E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Ilja van Damme (Universiteit Antwerpen), Heidi Deneweth (Vrije Universiteit Brussel), Jan Hein Furnée (Radboud Universiteit Nijmegen, hoofdredacteur), Maartje van Gelder (Universiteit van Amsterdam), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Jelle Haemers (KU Leuven), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie), Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Arie van Steensel (Universiteit Groningen), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

Tel.: +31 (0)35 685 98 56, fax +31 (0)35 685 98 56

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 42,-; digitaal € 15,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 60,- (buiten de Benelux € 67,-; digitaal € 50,-)

Studentenabonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 37,-; digitaal € 10,-)

Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl

(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

De Cotton Club aan de Amsterdamse Zeedijk (Nationaal Archief / Anefo, licentie CC-BY); Paardenstallen per economische sector (© Gistorical Antwerp); Postkaart van de maquette voor het nieuw op te richten Rijksse oorlogsmonument (Privé-collectie Institut de Recherches Historiques du Septentrion (IRHiS), Université Lille3).

Van trauma sites naar herinneringsplekken

De integratie van de executies en de gefusilleerden in de stedelijke ruimte van Antwerpen, Luik en Rijsel (1914-1940)

‘Inderdaad spelen steden een centrale rol in vooral de herinnering aan WO1’, zo vertelde Sophie De Schaepdrijver tijdens een interview dat in 2014 in *Stadsgeschiedenis* verscheen.¹ Daarin vertrokken interviewers Jelle Haemers en Antoon Vrints vanuit de constatering dat de huidige honderdjarige herdenking van de Grote Oorlog een uitgesproken stedelijk karakter heeft, en polsten ze bij Sophie De Schaepdrijver en Jo Tollebeek naar opheldering. Die wezen erop dat dat geen nieuw gegeven is, en dat niet alleen de frontsteden maar ook de martelaarssteden en de bezette steden altijd al een centrale plaats hadden ingenomen in de herinnering aan 1914-1918 in België. Dat kwam, zo stelde Tollebeek, omdat de steden, met hun belforten en hallen, een belangrijk symbolisch kapitaal binnen de natie belichamen, en dat de oorlogsverwoestingen dat kapitaal hadden aangetast. De Schaepdrijvers verklaring, dat de internationale publieke opinie het toen immoreel vond om steden en burgers bij het oorlogsgeweld te betrekken, sloot daarbij aan. De interviewers zelf gaven dan weer aan dat de oorlogsherinnering gekleurd wordt door het feit dat België in 1914 nu eenmaal een dichtbevolkt en sterk verstedelijkt land was. Daar kan tegenin gebracht worden dat de stad lang niet de enige plek was waar de oorlog werd herdacht - zowat elke Belgische gemeente telt een oorlogsmonument. Het interview toont wél aan dat het relevant is om de geschiedenis van de stedelijke herinnering aan ’14-’18 nader te bestuderen.² Nochtans kunnen de bestaande studies slechts op twee handen worden geteld, met inbegrip van de literatuur die in het buitenland verscheen. Die studies zijn vrij recent, en richten zich hoofdzakelijk op de frontsteden of op de hoofdsteden van de geallieerde of centrale mogendheden.³

Wij daarentegen bestuderen de oorlogsherinnering in drie grootsteden die geen

1 J. Haemers en A. Vrints, ‘Honderd jaar ’14-’18 in de stad. Interview met Sophie De Schaepdrijver en Jo Tollebeek’, *Stadsgeschiedenis* 9 (2014) 97-107, 100.

2 Over hoe de oorlogsherinnering in de lokale gemeenten vorm kreeg rond de nieuw op te richten oorlogsmonumenten en hoe deze herinnering door de gemeenschap werd gedragen, zie: A. Tixhon en L. Van Ypersele, ‘Du sang des pierres. Les monuments de la guerre 1914-1918 en Wallonie’, *Revue de l’histoire contemporaine / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 7 (2000) 83-125; A. Prost, ‘Les monuments aux morts. Culte républicain ? Culte civique ? Culte Patriotique ?’, in: P. Nora, *Les lieux des mémoires I, la République* (Parijs 1984) 195-222.

3 V. Demiaux, *La construction rituelle de la victoire dans les capitales européennes après la Grande Guerre* (Bruxelles, Bucarest, Londres, Paris, Rome) (Onuitgegeven proefschrift École des hautes Études en Sciences Sociales 2013); S. Goebel en D. Keene, *Cities into battlefields. Metropolitan scenarios, experiences and commemorations of total war* (Farnham 2011); É. Julien, *Paris, Berlin. La mémoire de la guerre 1914-1933* (Rennes 2009); D. Lauwers, *Le Saillant d’Ypres entre reconstruction et construction d’un lieu de mémoire. Un long processus de négociations mémorielles, de 1914 à nos jours* (Onuitgegeven proefschrift European University Institute 2013); A. Tixhon en M. Derez, *Visé, Aerschot, Andenne, Tamines, Dinant, Louvain, Termonde. Villes martyres. Belgique, août-septembre 1914* (Namen 2014); L. Van Ypersele, E. Debruyne en C. Kesteloot, *La mémoire et la guerre (1914-2014)* (Brussel 2014); K. Vanraepenbusch, ‘La mémoire urbaine de 1914-1918’, *Bulletin d’Information de l’Association Belge d’Histoire Contemporaine* 37:4 (2015) 12-15.

hoofdstad noch frontstad waren: Antwerpen, Luik en Rijsel. De herdenkingscultuur in die steden werd immers gekenmerkt door een andere dynamiek dan in een frontstad als Ieper, waar de culturele herinnering bijna uitsluitend van militaire aard was en vooral bepaald werd door buitenstaanders, en waar de belangrijkste inspanningen van de inwoners zich concentreerden op de heropbouw van de stad.⁴ In steden als Antwerpen, Luik en Rijsel was de militaire component van de herdenkingscultuur net als in de frontsteden dominant. Wij zullen echter aantonen dat er in die drie steden ook een zichtbare en geenszins tegengestelde civiele component aanwezig was die voortkwam uit een gedeelde oorlogservaring, namelijk de bezetting. Beide componenten zijn terug te vinden in andere bezette steden, zoals Brussel. Recent onderzoek wees niettemin uit dat het hoofdstedelijk karakter van Brussel ervoor zorgde, net als in Parijs en Berlijn trouwens, dat de oorlogsherinnering er door een dubbel nationaliseringsproces werd gekenmerkt. Enerzijds leidde de hoofdstedelijke uitstraling van de stad tot een nationalisering van de culturele herinnering, aangezien heel wat beroepsverenigingen er bijvoorbeeld een nationaal oorlogsmonument oprichtten. Anderzijds versterkte deze herinnering zelf op haar beurt het nationale karakter van de stad.⁵ Die dynamiek was niet aanwezig in Antwerpen, Luik en Rijsel, de drie grootste en meest kosmopolitische steden in het bezette gebied.⁶

We beschouwen de oorlogservaring van de Antwerpenaren, de Luikenaren en de Rijselnaren dan ook als variaties op hetzelfde fenomeen. De bewoners van die steden zagen zich immers allen geconfronteerd met gelijkaardige vormen van geweld, onderdrukking, honger en trauma, die voortkwamen uit de bezetting.⁷ Die soortgelijke oorlogservaring in de drie bestudeerde steden maakt ons evenwel niet blind voor nationale of lokale verschillen. Het bezettingsregime waaronder deze steden vielen, verschilde bijvoorbeeld. Zo merkt Jan Van der Fraenen op dat het Duitse bestuur in steden als Brugge en Gent, die net als Rijsel deel uitmaakten van het Etappengebied van waaruit het front werd bevoorrad, strenger optraden tegen verzetsdaden dan in steden als Antwerpen en Luik, die verder van het front verwijderd in het Generalgouvernement lagen.⁸ Een ander verschil vormt de mate waarop de steden in het oorlogsgeweld betrokken waren. Rijsel moest grotere offers brengen tijdens de bezetting, terwijl Antwerpen en Luik vooral zwaar waren getroffen tijdens de inname aan het begin van de oorlog.

In dit artikel bestuderen we de herinnering aan de gefusilleerden. We zijn zeker niet de eersten die zich interesseren voor de zowat 277 mannen en vrouwen die tijdens de oorlog voor spionage door de Duitsers in bezet België en Noord-Frankrijk werden geëxecuteerd. Maar onze benadering is anders, want het zijn de stedelijke ruimte en herinnering die in dit artikel centraal staan. We analyseren, ten eerste, hoe lokale ac-

4 Lauwers, *Le Saillant d'Ypres*.

5 Julien, *Paris, Berlin*, 185-220; Van Ypersele, Debruyne en Kesteloot, *La mémoire et la guerre*, 125-133, 321-322.

6 De Belgische volkstelling van 1900 toont dat Antwerpen en Luik respectievelijk 272.831 en 157.760 inwoners hadden, waarvan ongeveer tien procent de buitenlandse nationaliteit had. Bron: <http://www.lokstat.ugent.be> (15 november 2016). Saartje Vanden Borre wijst erop dat in Rijsel en de aangrenzende gemeenten soms tot de helft van de bevolking aan het einde van de negentiende eeuw een migratieachtergrond had (veelal afkomstig uit België). De stad zelf telde rond de eeuwwisseling ruim 210.000 inwoners. Zie: S. Vanden Borre, *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in het Noorden van Frankrijk* (Gent 2012) 44-46.

7 A. Becker, *Les cicatrices rouges 14-18, France et Belgique occupées* (Parijs 2010).

8 J. Van der Fraenen, *Voor het Duitse vuurpeloton. Executies in bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog: tussen realiteit en mythe* (Onuitgegeven Masterscriptie Ugent 2004-2005) 92-94.

toren na de oorlog doelbewust de herinnering aan de executies in de publieke ruimte van de stad trachten te integreren. Het optreden van die actoren maakte de stedelijke ruimte tot een palimpsest, voortdurend onderhevig aan verschillende ervaringen en de culturele herinnering eraan, en aan de wijze waarop en de mate waarin de stadsbewoners die percipiëren.⁹ Ten tweede onderzoeken we de relatie tussen de plek waar de executies plaatsvonden, het extreme oorlogsgeweld en de culturele herinnering die er door verschillende stedelijke actoren werd vormgegeven. Die executiesites interpreteren we niet gewoon als het kader waarin het geweld werd gememorialiseerd, als een soort container voor herinneringen en monumenten. Neen, de oorlogservaringen en –herinneringen transformeerden deze plekken wezenlijk in de perceptie van de stadsbewoners. Deze focus op de ruimte is als benadering schatplichtig aan de *spatial turn* die zich eind jaren tachtig voordeed in de sociale wetenschappen, ook in het veld van Memory Studies. Daarvan getuigt niet alleen de populariteit van termen als *terrorscape*, *memoryscape* en *traumascap*, maar ook de sterk op fysieke plaatsen gerichte invulling van Pierre Nora's concept *lieu de mémoire* in de recente literatuur.¹⁰ Zoals geografen het graag verwoorden: 'All memories have a geography'.¹¹ Halbwachs, de grondlegger van het concept van collectieve herinnering, schreef in 1950 al over de onlosmakelijke relatie tussen herinnering en ruimte.¹² En de nood om betekenis te geven aan die relatie is bijzonder acuut in de nasleep van een oorlog.

Lokale helden en mythen

Historici stellen wel eens dat het belangrijkste verschil tussen België en Frankrijk, wat betreft de herinnering aan de gefusilleerden, haar draagwijdte is. Terwijl deze cultus in Frankrijk vooral een lokaal gegeven bleef, zou zij in België veel meer nationale proporties hebben aangenomen.¹³ Deze stelling, zo menen wij, klopt slechts ten dele. Het is waar dat een aantal geëxecuteerde verzetshelden in België, anders dan in Frankrijk, na de oorlog meteen op de nationale herdenkingsplechtigheden werd geëerd.¹⁴ Een mogelijke verklaring voor deze verschillende herdenkingsculturen kan worden gevonden in het dodental van gesneuvelde militairen, dat in Frankrijk bijzonder hoog lag en in België relatief laag.¹⁵ Bovendien werd slechts een klein deel van het Franse grondgebied tijdens de oorlog bezet, dit in tegenstelling tot België dat bijna volledig onder Duits

9 A. Huyssen, *Present past. Urban palimpsests and the politics of memory* (Stanford 2003).

10 F. Mazzucchelli e.a., 'Traces of Terror, Signs of Trauma', *Versus, Quaderni di Studi Semiotici* 119 (2014) 3-19, 4; P. Nora, *Les lieux de mémoire* (Parijs 1984-1992); J. Tollebeek e.a., *België, een parcours van herinneringen. Plaatsen van geschiedenis en expansie* (Amsterdam 2008); H. Wesseling, *Plaatsen van herinnering* (Amsterdam 2005-2006).

11 S. McDowell en M. Braniff, 'Landscapes of commemoration: the relationship between memory, space and place' in: S. McDowell en M. Braniff (red.), *Commemoration as conflict. Space, memory and identity in peace processes* (Houndmills 2014) 14.

12 M. Halbwachs, *La mémoire collective* (Parijs 1950).

13 E. Debruyne, 'Resistance (Belgium and France)', in: U. Daniel e.a. (red.), *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*, zie: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/resistance_belgium_and_france (10 augustus 2016).

14 In België werd het verhaal van bepaalde terechtgestelde spionnen bijvoorbeeld geëvoceerd op de nationale Blijde Intrede en de Overwinningsfeesten in Brussel in november 1918. S. Claisse, *Du soldat inconnu aux monuments commémoratifs belges de la guerre 14-18* (Brussel 2013) 48-49 en 65-76. In Frankrijk stonden de nationale overwinningsfeesten daarentegen volledig in het teken van de heldendaden van de frontsoldaten. Becker, *Les cicatrices rouges*, 297-298.

15 In België ging het om 38.716 en in Frankrijk om 1.375.800 gesneuvelde militairen. J. Winter, 'Demography', in: J. Horne (red.), *A companion to World War I* (Malden en Oxford 2010) 248-262, 249.

bewind kwam te staan. De Franse militaire verliezen overschaduwden dus gewoonweg het offer van de geëxecuteerde verzetshelden. In vergelijking met Frankrijk was België een land met beduidend minder militaire helden, waardoor heldhaftige burgers er gemakkelijker een plaats konden verwerven in de herdenkingspraktijken.

Toch zijn wij van mening dat de cultus rond de gefusilleerden zich zowel in België als in Frankrijk onderscheidt door haar lokaal karakter. De herdenkingscultuur rond de gefusilleerden kwam er in elk van de bestudeerde steden op initiatief van lokale actoren, met name door stadsbesturen of nieuw opgerichte stedelijke verenigingen die zich de concrete taak toe-eigenden om de herinnering aan de oorlog in stand te houden.¹⁶ Met hun initiatieven appelleerden zij aan een specifieke lokale oorlogservaring die de stadsinwoners tijdens de bezetting hadden gedeeld. Bovendien brachten de herdenkingen steeds hulde aan lokale geëxecuteerden, die in de stad geboren waren of er gewoond hadden, of die er gevangen hadden gezeten en ter dood veroordeeld waren. Het waren vooral figuren uit de hoofdstad, zoals Gabrielle Petit en Philippe Baucq, die in het Belgische nationale pantheon werden opgenomen.¹⁷ De lokale helden versterkten uiteraard het nationale discours en zelfbewustzijn, maar daarin telde vooral hun collectieve ervaring, en minder hun individuele namen en verhalen. Wie de relatie tussen de herinnering aan de executies van de Eerste Wereldoorlog en de stedelijke ruimte tijdens het interbellum wil begrijpen, dient bijgevolg bovenal rekening te houden met deze lokale factoren.

De verzetsdaden van de geëxecuteerden bewezen dat de bezette steden hadden bijgedragen in de strijd tegen de vijand, en dus ook bij de uiteindelijke bevrijding van het land. Deze boodschap stond voorop in de herdenkingscultuur die rond de gefusilleerden in de bestudeerde steden ontstond. De cultus reikte in essentie een verhaal aan waarmee de bewoners van de bezette steden hun goede naam konden handhaven tegenover de frontsoldaten en de gevluchte burgers. In een periode waarin de sociale cohesie door de oorlog was aangetast, weerklonken immers geregeld verdachtmakingen als zou de burgerbevolking in bezet gebied minder hebben afgezien, of zelfs van de aanwezigheid van de vijand hebben geprofiteerd.¹⁸ De heldendaden van de gefusilleerden moesten daarom de aanspraken van de burgerbevolking op een traumatische oorlogservaring kracht bijzetten. Op de druk bijgewoonde en uitvoerig in de pers becommentarieerde plechtigheden werden de geëxecuteerden tot moderne helden uitgeroepen, die naar negentiende-eeuwse traditie de luister van de eigen stad eens te meer bekrachtigden. ‘C’est le culte des héros qui fait grande une cité’, zo kopte de krant *La Meuse* in 1919 in haar verslag over de herbegravenis van de Luikse gefusilleerden.¹⁹ ‘Antwerpen leverde

16 De stedelijke verenigingen kunnen ingedeeld worden in drie categorieën: patriottische verenigingen (de herdenkingsbond Nooit vergeten, Pro Patria, de Antwerpse afdeling van de Nationale Federatie der Politieke Gevangenen van den Oorlog, de Association des condamnés politiques de Liège, Bastion de Liège), verenigingen die een specifieke verzetsheld herdachten (Comité Dieudonné Lambrecht, het (vrijzinnige) Comité Jacquet) of verenigingen die zich inzetten tot stedelijke verfraaiing (Les Amis de Lille, Cercle Boverie-Attractions). Die verenigingen bestonden uit een wisselende gradatie van leden die zelf tijdens de oorlog actief waren geweest in spionagenetwerken, van nabestaanden van de gefusilleerden en van notabelen die de stedelijke elite vertegenwoordigden.

17 L. Van Ypersele en E. Debruyne, *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre. L'espionnage en Belgique durant la guerre 1914-1918. Histoire et mémoire* (Brussel 2004) 123.

18 A. Vrints, ‘Eenheid in verdeeldheid: spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 44:2-3 (2014) 10-35.

19 *La Meuse*, 15 december 1919.

zijn kontigent [sic] hielden, en namen als die van Franck en Baeckelmans en Mariën en Hogerheyde en zooveel anderen zullen bij het dankbare nageslacht in eer en aanzien blijven', luidde het ook in Antwerpen.²⁰

Vaak hadden de geëxecuteerden de heldenstatus overigens al tijdens de oorlog verworven. Het betrof figuren wiens terechtstellingen tijdens de oorlog bij de burgerbevolking in de bezette steden grote verontwaardiging hadden opgewekt. Hun terechtstellingen hadden het beeld versterkt van een barbaarse, Teutoonse bezetter, die tot de meest onmenselijke wreedheden in staat was. Ze waren bijgevolg ook regelmatig door de oorlogspropaganda aangegrepen, in België bijvoorbeeld om het *Poor Little Belgium* narratief te onderschrijven.²¹ Het bekendste voorbeeld is Edith Cavell, de Britse verpleegster die tot grote verontwaardiging van de internationale gemeenschap op 12 oktober 1915 in Schaarbeek werd gefusilleerd.²² Maar ook andere figuren bewaarden al tijdens de oorlog een vergelijkbare heldenstatus. Over de Rijselnaar Eugène Jacquet, die in september 1915 als leider van een groep lokale spionnen samen met zijn handlangers was geëxecuteerd, verschenen in de maanden na zijn dood in de lokale verzetspers tientallen artikelen. Jacquet werd hierin als een goede, plichtsbewuste burger omschreven, die door de Duitse bezetter buitensporig zwaar was gestraft voor het redden van een neergestorte Britse gevechtspiloot. Zijn faam groeide zo snel, dat verschillende van deze artikelen in de winter van 1915-1916 door de Parijse en de Britse pers werden overgenomen.²³ Op het ogenblik dat ze hun intrede deden in de publieke ruimte, maakten de verhalen over de geëxecuteerden dus al deel uit van het collectieve geheugen van de stedelijke bevolking.

Met de overlevering kwam de nodige mythologisering. Getuige hiervan zijn de vele heldenepos, kleine boekjes meestal in formaat octavo gedrukt, die na de oorlog verschenen. In deze werkjes werd een sterk geromantiseerd en geïdealiseerd beeld van de geëxecuteerde burgers gecreëerd. Dat gebeurde doorgaans door het benadrukken van vaste, vaak terugkerende topoi: de bescheiden afkomst van de held, diens reeds op jonge leeftijd merkbaar buitengewone intelligentie en toegewijdeheid, zijn/haar onverschrokken vastberadenheid om het vaderland te dienen en ervoor te sterven, en een onwrikbaar besef van trouw ten aanzien van naasten, vrienden en familie.²⁴ Het ging om topoi die de held, zoals het helden betaamt, zowel menselijk als bovenmenselijk maakten; een gewone persoon die zich van anderen onderscheidt door zijn buitengewone deugd en moed. Voor de hier bestudeerde steden, was de jonge Belgisch-Franse spion Léon Trulin die in 1915 op zijn achttiende voor het vuurpeloton in Rijsel was gestorven, de meest populaire figuur. De eerste jaren na de oorlog verschenen verschillende werken die van Trulin een mythische oorlogsheld maakten. Stuk voor stuk brachten zij

20 S.N., *Ter nagedachtenis onzer gefusilleerden ter gelegenheid der overbrenging hunner stoffelijke overblijfselen naar de begraafplaats van Schoonselhof, op maandag 17 maart, door de stad Antwerpen* (Antwerpen 1919) 1.

21 Over de beeldvorming, zie: J. Horne en A. Kramer, 1914, *Les atrocités allemandes* (Parijs 2005).

22 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 124.

23 R. Vandenbussche, 'Résister en Belgique et en France du Nord occupées 1914-1918', in: R. Vandenbussche (red.), *La résistance en France et en Belgique occupées (1914-1918)* (Lille 2010) 10; J. Connolly, 'L'occupation du nord de la France (1914-1918) vue par les Britanniques', *Revue du Nord* 404-405 (2014) 141-142.

24 Zie ook S. De Schaepdrijver die in haar recente studie *Gabrielle Petit: the death and life of a female spy in the First World War* (Londen 2015) tot soortgelijke conclusies kwam voor de heldencultus die kort na de oorlog rond de Belgische spionne Gabrielle Petit ontstond.

hetzelfde stereotype verhaal; namelijk dat van een kleine, dappere arbeiderszoon, een goede katholiek, die, ondanks zijn zwakke gezondheid en de financieel penibele situatie van zijn familie, zijn leven op het spel zette door voor een groter nationaal belang berichten over de Nederlandse grens te smokkelen.²⁵

Terwijl de mythe de herinnering aan de executies verder in het collectieve geheugen grifte, kreeg deze herinnering na de oorlog ook steeds meer een ruimtelijke dimensie. De twee, zo lijkt, stonden niet los van elkaar. In de overgeleverde verhalen kwamen regelmatig geografische verwijzingen naar in de stad te identificeren ruimtes voor. Het betrof meestal een vaste serie plaatsen die, net als de bovenvermelde persoonsgebonden topoi, op een haast systematische wijze terugkwamen in de biografieën van de martelaren, als ware het de verschillende etappes van hun 'kruisweg': het ouderlijke huis, de woonplaats op het ogenblik van de arrestatie, de plaatsen van gevangenschap en berechting, de executiesite en tot slot de begraafplaats.²⁶ Precies deze plaatsen, zo zal blijken uit wat volgt, speelden een belangrijke rol bij het ruimtelijk inbedden van de herinneringen aan de executies in de stad. Het was rond die plaatsen dat geleidelijk aan een publieke herdenkingscultuur in de openbare ruimte ontstond.

Naar waardige begraafplaatsen

Het oorlogsgeweld wijzigde met name de voorstelling van de executiesites in het collectieve bewustzijn. Zowel in Antwerpen, Luik als Rijsel hadden de executies plaatsgevonden in nationale militaire forten die tijdens de bezetting door de Duitse troepen waren ingenomen, om ze als hun legerkazernes te hergebruiken. Deze inname speelde in de hoofden van de burgerbevolking. Voordien nog getypeerd als symbolen van nationale architecturale en militaire trots, werden de forten in de heldenverhalen en in de lokale pers in de eerste jaren na de oorlog voorgesteld als verafgelegen, duistere plekken.²⁷ 'Akelig somber ligt dit gevloekte fort (...). Een rilling doorvoert uw lichaam als men het fort nadert, en denkt aan de jeugdige levens, die daar vernield werden, door een overmoedigen, wreeden vijand', schreef *Gazet van Antwerpen* over Fort v in Edegem.²⁸ De Luikse pers beschreef het Fort de la Chartreuse als 'mélancolique sans soleil', 'fatal', 'tragique' en zelfs als 'le bastion rouge'.²⁹ De terechtstellingsplaatsen waren na de oorlog voor de stadsbewoners echte trauma sites geworden; plaatsen die de Italiaanse semiologe Patrizia Violi definieert als 'characterized by a specific semiotic trait: an indexical link to past traumatic events (...) and that exist factually as material testimonies of the violence and horror that took place there'.³⁰ Het oorlogsgeweld kleurde de plaatsen van terechtstelling in de verbeelding van de stadsbewoners letter-

25 E. Paquet, *Een jonge Belg, Leon Trulin* (Brussel 1921); P. de Moffarts, *Un enfant belge fusillé à Lille, Léon Trulin, volontaire au Corps d'observation anglais, fusillé le 8 Novembre 1915* (Parijs, Brussel en Straatsburg 1923); Ph. Kah, *L'adolescent chargé de gloire: Léon Trulin* (Lille 1932).

26 S. Claisse 'Les monuments aux morts', in: Van Ypersele en Debruyne, *De la guerre de l'ombre*, 136. Merk op dat Stéphanie Claisse maar drie etappes onderscheidt (de gevangenis, de executiesite en de begraafplaats), waar wij er vijf tellen (het huis, de gevangenis, de berechtingsplaats, de executiesite en de begraafplaats).

27 Voor de forten als symbolen van nationale architecturale en militaire trots, zie de uitgave van gidsen zoals: A. Croquez, *La citadelle de Lille. Chef-d'oeuvre de Vauban 1668-1670* (Lille 1913).

28 *Gazet van Antwerpen*, 29 juni 1926.

29 *La Meuse*, 19 juli 1923; *La Meuse*, 7 mei 1921; *L'Express*, 17 december 1919; *Journal de Liège*, 19 juli 1921.

30 P. Violi zoals geciteerd bij Mazzucchelli e.a., 'Traces of Terror', 5. Violi, semiologe verbonden aan de Universiteit van Bologna, doet onderzoek naar trauma site musea.

lijk rood, alsof ze bezoedeld waren met het bloed van de martelaren. Vanuit deze verbeelding drong zich een noodzakelijke zuivering op. En dat moest in eerste instantie gebeuren door de lichamen van de geëxecuteerden uit de bevuilde grond weg te halen. Het bleek een hoogst urgente kwestie.

De lichamen van de gefusilleerden kregen in alle drie de steden relatief snel een waardige laatste rustplaats op de stedelijke begraafplaats. In Rijsel gebeurde dit al tijdens de oorlog, in november 1915. Na inspanningen van het stadsbestuur kregen de zes geëxecuteerden er toen een herbegravenis in intieme kring.³¹ In de Belgische steden was het wachten tot na de oorlog, maar daardoor kon de publieke ceremonie zich op grootse wijze voltrekken. Laurence van Ypersele beschreef al eerder in detail de transfer van de lichamen naar de stedelijke begraafplaats tijdens de grote nationale manifestaties die in 1919 plaatsvonden in Antwerpen, Schaarbeek, Brussel en Luik.³² Hier volstaat het om te benadrukken dat deze transfer meer was dan simpelweg een logistieke operatie. De lichamen werden niet in directe lijn van de executiesite naar de begraafplaats overgebracht, maar ceremonieel doorheen het stadscentrum gereden, wat zowel in Antwerpen als in Luik neerkwam op een vrij grote omweg. Daarbij hield de stoet halt op plaatsen waaraan een sterke symboliek verbonden was, zowel wat de stedelijke identiteit betrof als de specifieke oorlogservaring van de bezette steden. In Antwerpen was dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk, vandaag kathedraal, waar tijdens de bezetting de Duitse vlag had gewapperd, en waar de gefusilleerden op 17 maart 1919 een herdenkingsmis kregen voor ze werden herbegraven.³³ In Luik vond de herdenkingsplechtigheid plaats op 14 december 1919 in het Bisschoppelijk Paleis, waar de Duitsers tijdens de oorlog hun Kommandantur hadden geïnstalleerd en waar ze de gefusilleerden ter dood hadden veroordeeld.³⁴ Het paleis symboliseert tegelijkertijd de stedelijke identiteit, die nauw verbonden is met haar oude status als hoofdstad van het Prinsbisdom Luik.³⁵ De omgang van de lichamen doorheen het stadscentrum zorgde er dus voor dat de cultus van de gefusilleerden met de stedelijke ruimte geassocieerd raakte.

Zowel in Antwerpen en Luik als in Rijsel betekende de transfer van de lichamen een rituele zuivering, en in het verlengde daarvan een fysieke en symbolische herintrede van de martelaren in de stad. De executiesites bevonden zich immers meestal buiten de stadsgrenzen en waren ontoegankelijk voor het grote publiek. Anders dan de executiesites maakten de begraafplaatsen wel deel uit van de stedelijke ruimte. Zoals de executiesites lagen ze weliswaar aan de rand van de stadsgrenzen, er net binnen of buiten. Maar het grote verschil was dat deze begraafplaatsen voor het grote publiek toegankelijk waren. Gelegen aan de rand van de stad en publiek toegankelijk, vormden zij het verlengde van de stedelijke ruimte, de stad der doden, waar alle stadsbewoners een laatste rustplaats kregen. De gefusilleerden werden dan ook niet zomaar op om het

31 Archives départementales du Nord (ADN), 9R/656-657, Condamnations à mort et exécutions de Jacquet, Deconninck, Maertens et Verhulst.

32 Van Ypersele en Debruyne, *De la guerre de l'ombre*, 124-134.

33 *Het Handelsblad van Antwerpen*, 18 maart 1919.

34 Merk op dat krantenartikels vaak in één adem verwijzen naar de lichamen opgebaard in het Paleis, haar functie als Kommandantur en tribunaal tijdens de oorlog en haar na-oorlogse functie als berechtingsplaats voor incivieken. Zie bijvoorbeeld *Journal de Liège*, 14 december 1919; *L'Express*, 15 december 1919; *La Meuse*, 16 december 1919.

35 Plaatsvervangend burgemeester Valère Hénault verwijst hiernaar in de toespraak die hij hield op 15 december 1919, net voordat de lichamen overgebracht zouden worden van het Paleis naar de begraafplaats Robermont, zie *Journal de Liège*, 15 décembre 1919.

Transfer van de lichamen van de gefusilleerden naar de begraafplaats in Antwerpen, 17 maart 1919 (FelixArchief Antwerpen, PB #170).

1958¹⁷. — Op de Grootte Markt. — De vaandels vormen de haag.
A la Grand'Place. — Drapeaux formant la haie.

even welke dodenakker herbegraven, maar wel op de voornaamste stedelijke begraafplaats: het Schoonselhof in Antwerpen, Robermont in Luik en het Cimetière de l'Est in Rijsel.³⁶ De Antwerpenaren vatten het als volgt samen: 'Allen zijn nu aan de vergeetelheid ontruikt waarin hunne moordenaars hen wel gaarne zouden hebben gelaten. 't Is immers daarom, dat men hunne lijken ergens in een verloren hoekje onder den grond stopte. En de stad Antwerpen opent voor die helden, voor die martelaars, de poorten van haar prachtig nieuw kerkhof op Schoonselhof'.³⁷ Zo verkregen de martelaren daar op de stedelijke begraafplaats een ereplaats, tussen de voornaamste notabelen van de stad.

In Luik was de transfer van de lichamen naar de stedelijke begraafplaats Robermont toch niet zo'n vanzelfsprekende beslissing als in Antwerpen en Rijsel. Hoewel de burgemeester al op 23 december 1918 zijn intentie te kennen gaf om de lichamen van de gefusilleerden over te laten brengen naar Robermont, raakte de hele stadsbevolking, met inbegrip van het stadsbestuur, de lokale pers en de nabestaanden, over de kwestie verdeeld.³⁸ De aanleiding was een krantenartikel waarin werd gepleit om de gefusilleerden te herbegraven daar waar ze gevallen waren. Want, 'ne sont-ils pas mieux à leur place à l'endroit même où ils sont tombés que dans la banalité d'une nécropole quelconque ? (...) le site lui-même, pittoresque et triste, est éminemment propice au recueillement et les patriotes pourront se rappeler là mieux que partout ailleurs les circonstances dans lesquelles ces vaillants ont consommé leur sacrifice'.³⁹ Nog geen week later uitte ook de Association des condamnés politiques de Liège diezelfde wens.⁴⁰ De aangrenzende gemeente Grivegnée, waar het Fort de la Chartreuse gelegen was, had ondertussen al aangegeven bereid te zijn er een kleine begraafplaats op te richten. De Luikse burgemeester bleef echter bij zijn besluit, want het was 'convenable' om ze op een begraafplaats te herbegraven en zelfs 'préférable' om de gefusilleerden naast de gesneuvelde

³⁶ Merk op dat deze begraafplaatsen elk beschouwd worden als het Père-Lachaise van hun stad. Zie bijvoorbeeld F. Breugelmans, *Stille getuigen – Schoonselhof, het Antwerpse Père-Lachaise* (s.l. 2014); Ch. Mezen, *Le Cimetière de Robermont, le Père-Lachaise liégeois* (Grivegnée 2000).

³⁷ S.N., *Ter nagedachtenis onzer gefusilleerden*, 1.

³⁸ *Bulletin administratif de la Ville de Liège* 1918 (Luik 1919) 230.

³⁹ *Gazette de Liège*, 6 april 1919.

⁴⁰ *L'Express*, 15 april 1919; *Journal de Liège*, 15 april 1919.

militairen te laten rusten ‘dans une même pensée de reconnaissance’.⁴¹ De oeverloze discussies over de laatste rustplaats van de gefusilleerden tonen dat het gerechtvaardigd is om het stadslandschap als een arena te beschouwen, waarin verschillende groepen strenden voor hun herinnering.⁴²

Erkenning is duidelijk een sleutelwoord in het discours over de transfer van de lichamen naar de stedelijke begraafplaats. Het feit dat het zo belangrijk was dat de gefusilleerden in Antwerpen en Luik een laatste rustplaats vonden naast de overleden soldaten, toont aan hoe sommige stedelijke actoren een gelijkwaardige status probeerden af te dwingen voor beide groepen. Zo lieten ze een oorlogservaring die specifiek verbonden was met het lot van de bezette steden op hetzelfde niveau plaatsen als de doorgaans hoger geachte oorlogservaring van het lijfelijke gevecht en de veldslag. Kardinaal Mercier, vleesgeworden symbool van het verzet in bezet België, voelde dit goed aan. Hij vermeldde in zijn herdenkingsmis te Antwerpen dat hij dacht dat de gefusilleerden ‘grootter zijn, in hunnen heldenmoed, dan de soldaten van Vlaanderen en van den IJzer’.⁴³ De aanwezigheid van nationale hoogwaardigheidsbekleders als Kardinaal Mercier, Generaal Drubbel en de Ministers Delacroix en Franck tijdens de ceremonie, toont aan dat de cultus rond de gefusilleerden in de Belgische steden ook op nationaal niveau werd erkend. In Rijsel waren de gesneuvelde soldaten weliswaar niet naast de geëxecuteerde verzetshelden begraven op het Cimetière de l’Est, maar op het Cimetière du Sud, een recentere begraafplaats die meer plaats bevatte en door de Duitse bezetter al in gebruik was genomen. Toch sprak uit dit gescheiden begraven van soldaten en gefusilleerden geen gevoelens van ondergeschiktheid. Integendeel, opgericht in 1779 als één van de eerste Franse openbare begraafplaatsen en rustplaatsen voor staatslui en artiesten, vormde het Cimetière de l’Est juist een prestigieuzere bestemming.⁴⁴

Het is opvallend dat andere burgerslachtoffers van de oorlog, zoals de gesneuvelden van de willekeurige schietpartij door de Duitsers in Luik op 20 augustus 1914, van het zeppelinbombardement in Antwerpen op 25 augustus 1914, of van de explosie van het Duits wapenarsenaal Dix-huit Ponts in Rijsel op 11 januari 1916, niet begraven werden op de ereplaats bij de gefusilleerden en dus blijkbaar niet hetzelfde aanzien genoten. Het grote verschil is dat die burgers toevallig op een slecht moment op de verkeerde plaats waren, en zich niet, zoals de gefusilleerden en de soldaten, actief hadden ingezet om het vaderland te bevrijden. Zij konden hoogstens aanspraak maken op het slachtofferschap van de Duitse barbarij, maar hadden, in tegenstelling tot de gefusilleerde verzetsheld, geen buitengewone deugd of moed getoond.⁴⁵

Nochtans kwamen niet alle lichamen van de gefusilleerden terecht op de stedelijke begraafplaats. De keuze was aan de familie, die soms de voorkeur gaf aan een begraafplaats dicht bij huis, vlakbij de laatste woonplaats of in het geboortedorp. Die bewe-

41 Archives de la Ville de Liège (verder SAL), Doos ‘Transfert des fusillés au cimetière de Robermont. Bastion de la Chartreuse 1919-1925’ (verder Transfert), brief van de burgemeester van Luik aan de administratie van Grivegnée, 29 maart 1919.

42 D. Alderman, ‘Memorials and Monuments’, in: *International Encyclopedia of Human Geography* (Oxford 2009) 54-56.

43 Aartsbischoppelijk Archief te Mechelen, Archief van Kardinaal Mercier, xvii, 29, Schoonselhof, gefusilleerden.

44 De gefusilleerden kwamen zo terecht naast nationale en lokale bekendheden zoals Alexandre Desrousseaux (1820-1892) en Achille Testelin (1814-1891).

45 Van Ypersele, *Les héros nationaux de la Grande Guerre en Belgique*, 417; J. Van der Fraenen, *Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter* (Rooselare 2009) 328.

ging deed zich overigens ook voor in de omgekeerde richting, naar de stad toe. Op de stedelijke begraafplaats vonden niet alleen heel wat gefusilleerden van de nabijgelegen executiesite een laatste rustplaats, maar ook de lichamen van stadsgenoten die elders in het land waren terechtgesteld. Voor die laatsten was de transfer naar de stedelijke begraafplaats een soort van thuiskomst of blijde intrede. Zo werd de transfer van de lichamen van de zes Luikenaars die in Hasselt waren terechtgesteld bejubeld als 'le retour suprême'.⁴⁶ En 'van zoodra België weder vrij was, huldigde de stad Antwerpen in 1919 hare zonen [Alexander Franck en Jozef Baeckelmans, beiden terechtgesteld op de Nationale Schietbaan van Schaarbeek] op eene meer dan koninklijke wijze'.⁴⁷ Beide citaten tonen opnieuw aan hoezeer de transfer van de lichamen naar de stedelijke begraafplaats door de tijdsgenoten gekoppeld werd aan het *post mortem* toekennen van een onderscheiding in sociale rang.

De executiesites

Tijdens het interbellum groeide het besef dat de executiesites niet enkel nare en sombere plekken waren, maar dat ze ook een zekere sacrale geladenheid hadden. In Luik kwam deze mentaliteitsverandering al in 1919 tot uiting tijdens de reeds vermelde discussie over de laatste rustplaats van de gefusilleerden. De politiek veroordeelden, pleitbezorgers voor de executiesite als herbegraafplaats, argumenteerden dat het Fort de la Chartreuse een bijzondere plek was, want 'les corps qu'il détient en font une terre sacrée, sur cet ouvrage avancé qui garde la route de l'Allemagne, ils sont encore comme des vedettes qui donnent aux générations futures une leçon de patriotisme pratique'.⁴⁸ Zij beschouwden de executiesites dus als 'une terre sacrée' met een groot didactisch potentieel voor toekomstige generaties. Het ging erom, zoals de Duitse antropologe Katherine Schramm aangeeft, via deze sacralisering een symbolische waarde toe te kennen aan de executiesite, en zo de plaats zelf en het gewelddadige karakter ervan onbetwistbaar te maken, met als doel het verleden achter zich te laten, het trauma te verwerken en een nieuwe, toekomstgerichte boodschap aan de bevolking aan te reiken. Ook in Antwerpen en Rijsel, net als op vele andere plaatsen van het vroegere bezette gebied, zouden de executiesites na verloop van tijd een soortgelijke sacrale betekenis verwerven. Dit gebeurde vooral door het oprichten van nieuwe monumenten, soms zelfs letterlijk in de vorm van altaar-gedenktekens, en het houden van herdenkingsmis- en -plechtigheden.

De exacte plaats op het fort waar de verzetshelden terechtgesteld waren (en waar soms zelfs nog een executiepaal stond), vormde het geografische centrum van de cultus die tijdens het interbellum rond de gefusilleerden ontstond. Zo liet het Luikse stadsbestuur al in 1924 een herdenkingssteen plaatsen waarvan de inscriptie aangaf dat 'ICI tombèrent sous les balles allemandes 48 HEROS victimes de leur dévouement à la PATRIE'.⁴⁹ De Antwerpse patriottische vereniging Pro Patria richtte in 1937 achter de executiepalen op Fort v een gedenkteken-altaar op.⁵⁰ Op het Fort de la Chartreuse in Luik

⁴⁶ *Journal de Liège*, 27 oktober 1919.

⁴⁷ A. Dekkers, *Twee helden gefusilleerd in 1915: A. Franck, J. Baeckelmans* (Antwerpen 1919) 102.

⁴⁸ SAL, Transfert, brief van de Association des condamnés politiques de Liège aan de Luikse gemeenteraad, 17 september 1919.

⁴⁹ SAL, Transfert, dossier 'Bastion de la Chartreuse - Pierre commémorative - Crédit special 1924'.

⁵⁰ *Het Handelsblad van Antwerpen*, 25 oktober 1937; *Gazet van Antwerpen*, 25 oktober 1937.

Gedenkteken-altaar op het Fort de la Chartreuse in Luik (Privé-collectie Karla Vanraepenbusch).

bevond zich een gelijkaardig altaar dat, volgens het onderschrift van een postkaart, een plaats had gekregen 'à l'endroit où les sentences de mort prononcées par les tribunaux militaires allemands étaient exécutées au cours de la grande guerre'.⁵¹ In Rijsel spande de lokale culturele vereniging les Amis de Lille zich in 1931 in om een 'Mur du Souvenir' op te richten op de plek waar Léon Trulin was terechtgesteld. De muur kreeg als opschrift: 'Ici Léon Trulin mourut en héros'.⁵² De plaats zelf hield dus de herinnering aan de executies vast, en speelde een essentiële rol bij de constructie van de culturele herinnering. Dit impliceert dat de executiesites niet gewoon het kader vormden waarin de herinnering werd gememorialiseerd. In de hoofden van de tijdsgenoten was de herinnering verbonden met een specifieke geografische locatie.

Luik is in feite een bijzondere casus, omdat de staat in 1922 het beheer van het Fort de la Chartreuse overdroeg aan de stad, die op haar beurt haar rechten afstond aan een stedelijke patriottische vereniging, Bastion de Liège.⁵³ De stad had al in 1919 aan de militaire overheid gevraagd om het fort te mogen beheren, maar dit was toen geweigerd omdat er onenigheid heerste over de herbestemming van het fort: herinnerings- of begraafplaats. Er lagen in 1921 nog slechts twee lichamen begraven op het Fort, omdat één vader geweigerd had zijn zonen, Louis en Antony Collard, naar de stedelijke begraafplaats over te laten brengen.⁵⁴ Nadat vader Collard in 1922 aangaf dat hij nog steeds niet van plan was zijn zonen elders te begraven, gaf hij Bastion de Liège de opdracht om zich over de graven te ontfemen. De vereniging, die was opgericht door de Luikse stedelijke elite, wenste er meteen een perron op te richten om de gefusilleerden te herdenken.⁵⁵ Deze monumentale verwijzing naar de Luikse stedelijke vrijheden viel niet in dovemansoren bij het stadsbestuur, die de exploitatie van het fort op 11 oktober

⁵¹ Onderschrift op postkaart 'L'autel et la croix de Bastion de Liège', uitgegeven door Nels, privé-collectie Karla Vanraepenbusch. Het is nog onduidelijk wanneer en door wie het gedenkteken werd opgericht.

⁵² Zie fiche van het herdenkingsmonument in de online databank met oorlogsmonumenten van de Université Lille 3: <http://monumentsmorts.univ-lille3.fr/monument/13708/lille-autre/?elm=22> (17 augustus 2016).

⁵³ SAL, Transfert, dossier 'Cession par l'État à la Ville de Liège du bastion tragique de la Chartreuse'.

⁵⁴ SAL, Transfert, brief van Léon Collard aan de burgemeester van Luik, 5 december 1919; E. Druart, *Frères héros. Louis et Antony Collard* (Luik 1923) 218.

⁵⁵ Dit monument werd om onduidelijke redenen nooit opgericht.

1922 aan de vereniging overdroeg.⁵⁶ Dagelijkse openingsuren, een tramstop tijdens de zomervakantie en een nieuwe weg die de executiesite met de begraafplaats verbond, zorgden er niet alleen voor dat de executiesite toegankelijker werd, maar ook dat deze plaats vanaf dan deel uitmaakte van de Luikse openbare ruimte.⁵⁷

In het geleidelijke proces van de omvorming van de executiesites tot herinneringsplekken lieten ook de stedelijke actoren zich niet onbetuigd. Zoals we hierboven al aangaven, liet het Luikse stadsbestuur er op eigen initiatief en op eigen kosten een herdenkingssteen plaatsen. Maar ook andere stedelijke actoren waren actief in dit proces, zoals de Luikse vereniging Bastion de Liège of de herdenkingsbond Nooit vergeten. Deze herdenkingsbond, die onder het beschermheerschap van de belangrijkste Antwerpse notabelen opereerde, richtte in 1937 in de gemeente Edegem, vlakbij de executiesite, eveneens een herdenkingsaltaar op.⁵⁸ Het lijkt alsof de stedelijke actoren op die manier niet alleen de herinnering aan de executies materialiseerden, maar ook claimden. Sarah McDowell en Maire Braniff, respectievelijk gespecialiseerd in humane geografie en in sociologie, benadrukken dat de memorialisering van een plaats van geweld een belangrijke rol speelt in het claimen ervan door een bepaalde groep. Dergelijke territoriale claims zouden nauw samenhangen met de identiteit die die groep zich aanmeet.⁵⁹

Zelfs de materialiteit en iconografie van een monument kon aanleiding geven tot een symbolische associatie tussen de cultus van de gefusilleerden en de stedelijke ruimte, zoals het monument van de Antwerpse afdeling van de Nationale Federatie der Politieke Gevangenen van den Oorlog op Fort v in Edegem aantoonde. Het werd in 1926 ingehuldigd om de 16 gefusilleerden te herdenken die daar waren geëxecuteerd. Desondanks is het iconografisch motief atypisch voor zo'n monument: hier geen altaar of een geblinddoekte man, maar wel een stukgeschoten vesting. De kunstenaar liet geen geschriften na waarin hij de betekenis uitlegt, maar het is opmerkelijk dat dit monument werd opgebouwd uit resten van de Boomse Poort, afgebroken in 1919.⁶⁰ Het is best mogelijk dat de kunstenaar dit materiaal herbruikte uit praktische en financiële beweegredenen, maar er is ook een andere verklaring. Deze poort maakte deel uit van de Brialmontvesting, een militaire verdedigingsgordel rond het bolwerk Antwerpen. In 1914 was Antwerpen juist gevallen omdat de negentiende-eeuwse Brialmontvesting verouderd was en niet bestand bleek tegen de zware artillerie van de Duitsers.⁶¹ Het monument van de stukgeschoten vesting verwijst, zowel wat betreft de materiaalkeuze als het iconografisch motief, waarschijnlijk naar de beschieting van de Brialmontforten. Het lijkt wel alsof op die manier de herinnering aan de gefusilleerden verbonden werd met de herinnering aan de val van de stad Antwerpen, twee traumatische gebeurtenissen waarmee de stadsbewoners tijdens de oorlog geconfronteerd waren. Mogelijks was dit een poging om de executiesite in Edegem symbolisch binnen de Antwerpse

⁵⁶ Het Perron symboliseert meer bepaald de juridische autonomie van de stad Luik, aangezien ten tijde van het Prinsbisdom Luik op de plaats waar het monument stond alle wetten en verordeningen werden afgeroepen. Het Perron figureert overigens ook op het Luikse stadswapen. Voor meer context, zie A. Colignon, 'Luik: het Perron, het werk van de tijd', in: Tollebeek (red.), *België, een parcours van herinnering*, 62.

⁵⁷ *La Meuse*, 12 juli 1923; *La Meuse*, 18 juli 1930.

⁵⁸ Voor de ledenlijst van het Comité de patronage van de herinneringsbond Nooit vergeten, zie hun: *Rapport (octobre 1922)* (Antwerpen 1922) 5.

⁵⁹ McDowell en Braniff, 'Landscapes of commemoration', 15.

⁶⁰ *Het Handelsblad van Antwerpen*, 18 maart 1919; *Het Handelsblad van Antwerpen*, 28 juni 1926.

⁶¹ P. Lombaerde, *Vesting Antwerpen: de Brialmontforten* (Antwerpen 1997).

stedelijke ruimte te situeren, en om de executies te claimen als een specifiek stedelijke oorlogservaring.

Nochtans waren de stedelingen niet de enige lokale actoren die interesse toonden in de executiesite en in de herinnering aan de verzetshelden. Ook de gemeenten waar de forten gelegen waren, herdachten de gefusilleerden in hun straatbeeld. Zo vermeldde het gemeentelijke oorlogsmonument in het Antwerpse Edegem niet enkel de namen van de gesneuvelde Edegemnaars, maar ook de namen van de zestien burgers die op Fort v in Edegem waren geëxecuteerd, hoewel geen van hen er geboren was of er ooit gewoond had. Zowel in Edegem als in het Luikse Bressoux kregen de nieuwe woonwijken die tijdens het interbellum rond de forten ontstonden meerdere straatnamen die naar individuele verzetshelden verwezen.⁶² Straatnamen zijn misschien geen monumentale gedenktekens, maar ze functioneren wel als symbolische monumenten. Door hun schijnbaar vanzelfsprekende integratie in het straatbeeld, kunnen ze moeiteloos de herinnering aan het verleden en de *sense of place* van de plaatselijke bewoners versterken. Straatnamen verbinden bijgevolg niet enkel een plaats met een herinnering, maar ook met een groepsidentiteit, aldus de geograaf Derek Alderman.⁶³ De straatnamen in Edegem en in Bressoux verbonden op die manier het prestige van de heldencultus met de lokale identiteit. Maar deze gemeentelijke aanspraak op de herinnering aan de gefusilleerden lijkt de stedelijke claim niet te hebben gecontesteerd. Beide bestonden gewoonweg naast elkaar.

In het stadscentrum

De cultus van de gefusilleerden zou zich tijdens het interbellum in de stedelijke ruimte verspreiden tot in het stadscentrum toe. De belangrijkste plaatsen van deze cultus waren zonder twijfel de executiesite en de begraafplaats, maar die lagen beide aan de rand van de stad of erbuiten. Voor bepaalde stedelijke verenigingen was het nochtans noodzakelijk dat de cultus van de gefusilleerden zichtbaarder aanwezig was in het stadsbeeld. Dat bleek heel duidelijk in 1922 in Luik, toen de voormalige politieke gevangenen een gedenkplaat voor de gefusilleerden aan de façade van de gevangenis Saint-Léonard lieten bevestigen: 'Sans doute, leurs noms figurent déjà sur les croix érigées au bastion de la Chartreuse et au cimetière de Robermont, mais le mur de la prison – place des Déportés – situé dans un endroit de circulation intense, est bien mieux choisi pour rappeler constamment à la population les noms glorieux des cinquante-six héros qui, en mourant pour la Patrie, ont illustré notre ville'.⁶⁴ Dit citaat toont aan dat de zichtbaarheid van de gedenkplaat in het dagdagelijkse drukke verkeer binnen de stad cruciaal werd geacht om de herinnering levendig te houden. Het toont evenzeer aan hoe de gefusilleerden en hun heldenmoed de stedelijke identiteit en haar zelfbewustzijn dienden te versterken.

De gedenkplaten en monumenten die in het stadscentrum werden opgericht, volgden soms letterlijk de biografie van de martelaren, van woonplaats, over gevangenis

62 In Edegem: Mariënelaan, Leroylaan, D'Heldtlaan, Pastoor Moonslaan, Parantplaats, Wattiezplaats; In Bressoux: Rue du Bastion, Rue des fusillés, Rue Auguste Javaux, Rue Elise Grandprez, Rue Justin Lenders, Rue Louise Derache; niet in de onmiddellijke omgeving van het fort: Rue Mathieu Bodson, Place Mathieu Bodson.

63 D. Alderman, 'Place, naming, and the interpretation of cultural landscapes', in: B. Graham en P. Howard (red.), *The Ashgate research companion to heritage and identity* (Farnham 2008) 196.

64 *La Meuse*, 2 augustus 1921.

tot berechtingsplaats. Zo werd er in Antwerpen in 1921 een gedenkplaat bevestigd aan de woningen van de negen verzetshelden die op het Antwerpse grondgebied hadden gewoond.⁶⁵ Datzelfde jaar werd er ook een gedenkplaat aan de muur van de gevangenis aan de Begijnenvest aangebracht.⁶⁶ Nog in 1921 werd een gedenkplaat opgericht in de beide zalen die tijdens de oorlog hadden dienstgedaan als Duits tribunaal, en waar de gefusilleerden hun doodsvonnissen hadden gekregen: de provincieraadzaal in het Bisschoppelijk Paleis en het auditorium van het Hoger Handelsinstituut.⁶⁷ Al deze gedenkplaten, met uitzondering van degene die door de provincieraad in het Bisschoppelijk Paleis werd opgericht, kwamen er op het initiatief van privéverenigingen, in het bijzonder van de herdenkingsbond *Nooit vergeten* en van de Antwerpse afdeling van de Nationale Federatie der Politieke Gevangenen van den Oorlog, die beide ook al actief waren geweest op de executiesite in Edegem.

Het was in het bijzonder in het stadscentrum dat de definitie van 'gefusilleerde' uiterst rekbaar bleek. Terwijl de monumenten op de executiesite in de eerste plaats de verzetshelden herdachten die daar gefusilleerd waren, en de begraafplaats voornamelijk de lichamen huisde van de helden die in de stad hadden geleefd, was er in het stadscentrum plaats voor iedereen die met de gefusilleerden geassocieerd kon worden. De hiervoor vermelde gedenkplaten op de twee berechtingsplaatsen in Antwerpen herdachten bijvoorbeeld niet enkel de gefusilleerden, maar noemden alle mannen en vrouwen die daar de doodstraf hadden gekregen. De meeste ter dood veroordeelden hadden nochtans gratie gekregen, de oorlog overleefd, en woonden in 1921 geëmotioneerd de inhuldigingsplechtigheid bij.⁶⁸ In het historisch centrum van Luik werd in 1930 een herdenkingsfontein opgericht voor de verzetsheld Dieudonné Lambrecht. Naast Lambrecht werden ook de namen van de andere Luikse gefusilleerden opgesomd, 56 in totaal, net als op de gedenkplaat aan de gevangenis Saint-Léonard. Het ging dus niet enkel om de 48 verzetshelden gefusilleerd in Luik op het Fort de la Chartreuse, maar ook om de Luikenars terechtgesteld elders in het bezette land. De fontein, opgebouwd uit brokstukken van de kathedraal, was opgericht voor en door de Luikenars, want grotendeels gefinancierd door middel van publieke subscriptie. De wil om de cultus met de stedelijke identiteit te verbinden lag er opnieuw vingerdik op: 'Quoi qu'il soit dédié plus particulièrement à Lambrecht qui fut un chef, ce monument personnifiera la vaillance et le sacrifice de la Cité Liégeoise, qui, à toutes les époques de son glorieux passé a produit des héros'.⁶⁹ Er deed zich duidelijk een dynamische wisselwerking voor tussen de cultus van de gefusilleerden, haar plaats binnen het stadscentrum en de stedelijke identiteit.

Toch betekent dit niet dat de verovering van de stedelijke ruimte altijd vlot of zonder spanningen verliep. Hoe gemakkelijk de cultus van de gefusilleerden ook met de glorie van de stad kon worden verbonden, de discussies rond het op te richten stedelijk

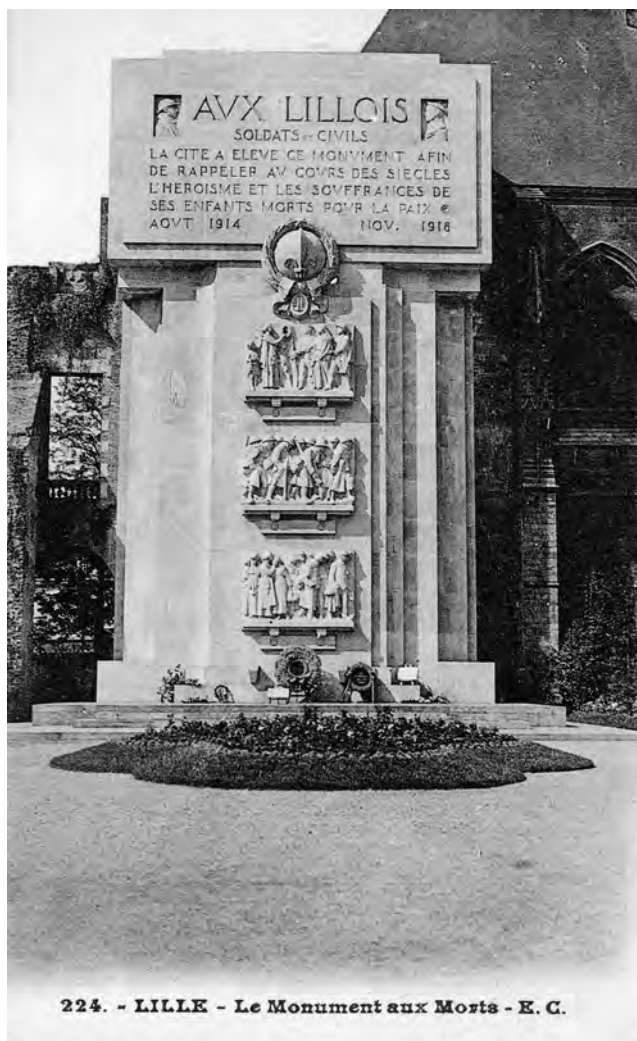
65 *Gazet van Antwerpen*, 6 mei 1921; *Het Handelsblad van Antwerpen*, 6 mei 1921.

66 *Het Handelsblad van Antwerpen*, 18 april 1921.

67 S.N., *Souvenir de l'inauguration solennelle du monument érigé dans la salle des séances du Conseil provincial d'Anvers* (Antwerpen 1921); Rijksarchief Antwerpen (verder SAA), Provinciaal Archief Antwerpen (verder PAA) 657, 95; *Ligue du Souvenir 'Nooit vergeten', Rapport (octobre 1922)* (Antwerpen 1922).

68 RAA, PAA 125, 112.

69 S.N., *Dieudonné Lambrecht. Patriote liégeois: sa photographie, ses dernières lettres, son monument commémoratif: souvenir de l'inauguration solennelle de celui-ci le 17 juillet 1930* (Luik 1930) 39.

Postkaart van de maquette voor het nieuw op te richten Rijselse oorlogsmonument. Het onderste tableau verbeeldt de gevangenen genomen burgerbevolking (Privé-collectie Institut de Recherches Historiques du Septentrion (IRHiS), Université Lille3).

oorlogsmonument in Rijsel tonen aan dat de herinnering aan de executies soms ook in concurrentie stond met andere oorlogsherinneringen. In dit geval betrof het de herinnering aan de deportaties. Vooral in de jaren 1915 en 1916 waren vele tienduizenden Rijselnaren naar werkkampen in de Elzas en het bezette departement van de Ardennen gedeporteerd. Onder hen bevonden zich verschillende figuren van aanzien, gedeputeerde politici, industriëlen, advocaten, hoogleraren en, niet in het minst, de in 1918 herstelde burgemeester Gustave Delory.⁷⁰ Wanneer hij en zijn stadsbestuur in 1924 besloten om een oorlogsmonument op te richten, stonden ze al gauw voor een moeilijke beslissing. Wat moest het monument verbeelden? Enigszins tegen de zin van de lokale oud-strijdersverenigingen, die vooral een militair memoriaal verwachtten,

⁷⁰ Philippe Nivet, *La France occupée 1914-1918* (Parijs 2011) 129-130.

Postkaart van het in 1929 door Félix-Alexandre Desruelles opgerichte monument voor de gefusilleerden in Rijsel (Privé-collectie Institut de Recherches Historiques du Septentrion (IRHiS), Université Lille3).

koos het bestuur uiteindelijk om in de gewezen bezette stad ook het leed van de burgerbevolking in herinnering te brengen. Maar bij de bepaling van het geschikte tafereel voor dit burgerleed, bleek de blik van het Rijselse stadsbestuur toch selectief. Niet de geëxecuteerde verzetshelden noch de explosie van de Dix-huit ponts, twee taferelen die nochtans in goedgekeurde ontwerpen van het voorafgaand uitgeschreven concours waren gesuggereerd, haalden het. Het stadsbestuur koos finaal om het leed van de burgers te symboliseren met de lotgevallen van de heren en vrouwen van de eigen stand; de gedeporteerde politieke gevangenen, herkenbaar afgebeeld met mantel en hoed. Zij kregen op het stedelijk oorlogsmonument een *tableau* onder taferelen die de verpersoonlijking van de vrede en de dappere frontsoldaten weergaven.⁷¹

Was de keuze van het Rijselse stadsbestuur voor het leed van de eigen stand pure navelstaarderij? Zo eenduidig was de beslissing zeker niet. Op de vergadering van de gemeenteraad waarop voor een tableau met de politieke gevangenen werd gekozen, werd ook het besluit genomen dat het reeds goedgekeurde ontwerp voor de sculptuur van de gefusilleerden tot een zelfstandige standbeeldengroep moest worden uitgewerkt. Deze beeldengroep, zo klonk het, hoorde niet op het oorlogsmonument thuis dat aan de gevel van het door de oorlog verwoeste stadhuis zou worden gebouwd; de deportaties van de politieke elite waren hiervoor inderdaad een betere keuze. Het stadsbestuur had een geschiktere plek voor ogen, namelijk het Square Daubenton, vlakbij de citadel waar de helden waren gevangengenomen en terechtgesteld. Met de keuze voor

⁷¹ Archives municipales de Lille (verder AML), 3M15, Extrait du registre aux délibérations du conseil municipal de la ville de Lille, séance du 27 décembre 1924, no. 4411 bis.

deze plek wou het stadsbestuur de toeschouwer overigens niet enkel herinneren aan de gruwel die zich ooit achter het square had afgespeeld. Er kwam nog iets bij. Het feit dat het om een groene zone ging, 'le décor d'arbre et verdure', maakte het immers mogelijk om de herinnering aan gefusilleerden met het idee van het 'wedergeboren' ('renaître') te verbinden.⁷² Met hun heldhaftig gedrag hadden de geëxecuteerden de wedergeboorte van de stad mogelijk gemaakt. Hun waardigheid verdiende daarom een ruimtelijke inbedding die aan hun dood een diepere betekenis gaf.

Toch deed zich één opmerkelijk verschil voor tussen de twee Belgische steden enerzijds en de Noord-Franse stad anderzijds. Jan Van der Fraenen merkte eerder al op dat er in België geen persoonlijke standbeelden werden opgericht voor andere figuren dan Gabrielle Petit, Edith Cavell en Philippe Baucq, niet toevallig die figuren die een nationale of internationale cultus genoten.⁷³ In het stadscentrum van Luik werden twee pogingen ondernomen om een monument op te richten voor individuele helden, maar beide zonder succes. Het Luikse stadsbestuur wou enkel toestemming verlenen voor de oprichting van een herdenkingsfontein ter nagedachtenis van Dieudonné Lambrecht als ook de namen van de andere Luikse gefusilleerden zouden vermeld worden.⁷⁴ En het monument voor Louise Derache, de eerste vrouw die tijdens de oorlog gefusilleerd werd, werd nooit in het Parc de la Boverie opgericht, ook al had de vereniging tot stedelijke verfraaiing Cercle Boverie-Attractions van het stadsbestuur toestemming gekregen om er geld voor in te zamelen.⁷⁵ Ook in Antwerpen werden de gefusilleerden in het stadscentrum steeds collectief herdacht. Zelfs de negen gedenkplaten die werden aangebracht aan de woningen van de Antwerpse gesneuvelde verzetshelden vormden een collectieve herdenkingspraktijk, aangezien ze allemaal op dezelfde dag tijdens een herdenkingswake werden geplaatst. Zowel de Luikse fontein als de Antwerpse gedenkplaten dragen bovendien slechts een inscriptie, en tonen geen heldenportretten. In Rijsel waren de geëxecuteerde oorlogshelden daarentegen wél voorwerp van een statuomanie, en kregen zij elk een individueel gezicht. De beeldengroep aan de citadel, opgericht in 1928, verbeeldde elkeen van de zes gefusilleerde burgers. Ongeveer gelijktijdig kregen Léon Trulin en Louise de Bettignies, een Rijselse verzetsheldin die niet voor het vuurpeloton maar in ballingschap was gestorven, nog een eigen standbeeld in het centrum van de stad. Met deze verbeelding was steeds toe-eigening en verschoning gemoeid. De helden werden uitgebeeld zoals ze in de mythen waren voorgesteld. Zo had Germaine Desruelles, de beeldhouwer van de beeldengroep aan de citadel, zich op Paul Bardou's *Eugène Jacquet et ses amis* (1919) gebaseerd om Eugène Jacquet als 'citoyen de l'univers' of Georges Maertens als 'chrétien' te typeren.⁷⁶ Aan de hand van dergelijke stereotyperingen groeiden de gefusilleerden in de Rijselse stedelijke ruimte zelfs uit tot vertegenwoordigers van specifieke sociale groepen: de vrijzinnigen in het geval van Jacquet, of de katholieken wat Maertens betrof. Soortgelijke sociaal-politieke toe-eigeningen kwamen in Antwerpen en Luik niet voor, waarschijnlijk omdat hun grote aantal dat gewoonweg niet toeliet.

⁷² Ibidem.

⁷³ J. Van der Fraenen, *Voor den kop geschoten*, 363.

⁷⁴ Archives de la Commission Royale des Monuments, Sites et Fouilles (verder ACRMSF Liège), Dépôt de la Ville de Liège (verder DVL), Liège monuments commémoratifs et statues, doos 3, dossier Dieudonné Lambrecht.

⁷⁵ ACRMSF Liège, DVL, doos 3, dossier Louise Derache.

⁷⁶ AML, 3M31, Monument aux fusillés Lillois, 11 mei 1926.

Conclusie

Wie aan het einde van de jaren dertig door Antwerpen, Luik of Rijsel wandelde, kon niet om de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog heen. De gefusilleerde verzetshelden vormden misschien niet het belangrijkste, maar zeker wel een belangrijk thema binnen de stedelijke ruimte, met zichtbare herdenkingspraktijken in het stadscentrum, vooral daar waar ze hadden gewoond, gevangen hadden gezeten en veroordeeld waren. Het geografisch centrum van de cultus, de terechtstellingsplaats, mocht dan in de Belgische steden buiten de stadsgrenzen liggen, toch waren het bijna uitsluitend stedelijke actoren die op die plaats monumenten oprichtten en haar zich zo toe-eigenden. De gemeentes waar de executiesites gelegen waren, richtten weliswaar ook gedenktekens of straatnamen op, maar die lagen rondom de forten of vlakbij het gemeentehuis, niet op de terechtstellingsplaats zelf. Ook de laatste rustplaats van de gefusilleerden lag aan de rand van de stad, maar wel binnen de symbolische stedelijke ruimte. Onze onderzoeksresultaten tonen aan dat de herinnering aan de gefusilleerden in essentie een lokale aangelegenheid was, zelfs al kregen ook nationale actoren, zeker in België, een actieve rol toebedeeld tijdens de herdenkingsceremonies. Maar het waren lokale helden die met hun lokale verzetsdaden door lokale besturen en verenigingen in de publieke ruimte werden geïntroduceerd. Zij, en dus niet de nationale overheden, traden op als *memory agents*, en maakten de herinnering aan de gefusilleerden tot inzet van lokale *politics of space*.

De *memory agents* die in Antwerpen, Luik en Rijsel actief waren, kunnen in twee groepen ingedeeld worden: lokale verenigingen en stadsbesturen. De inbreng van de stad beperkte zich meestal tot een ondersteunende rol. Zij verleende toestemming om een gedenkteken op te richten, gaf soms een (veelal kleine) subsidie en bepaalde de locatie. Slechts heel uitzonderlijk richtte het stadsbestuur zelf een monument voor de gefusilleerden op, maar dan betrof het steeds een eenvoudig monument, zoals bijvoorbeeld de herdenkingssteen die de stad Luik op het Fort de la Chartreuse liet plaatsen. Het initiatief lag in de eerste plaats bij lokale patriottische verenigingen, bij verenigingen die een specifieke verzetsheld herdachten of bij verenigingen die zich inzetten tot stedelijke verfraaiing. Die verenigingen bestonden uit leden die zelf tijdens de oorlog actief waren geweest in een spionagenetwerk, van nabestaanden van de gefusilleerden en van notabelen die de stedelijke elite vertegenwoordigden. Zij zochten via intekenlijsten de benodigde geldsommen bij elkaar, en gaven opdracht aan een beeldhouwer en/of architect om een monument te ontwerpen. Telkens weer speelden dezelfde beweegredenen: de poging om het verleden, de herinnering en de plaats onbetwistbaar te maken, het verlangen naar erkenning, en de drang naar identiteitstoekenning en -ontlening. Het stadsbestuur was ontvankelijk voor dergelijke initiatieven, omdat deze beweegredenen niet tegenstrijdig waren met haar eigen politieke belangen, en de roem van de stad alleen maar vergrootten.

De gefusilleerden konden een plek in het stadscentrum veroveren juist doordat hun martelaarschap deel uitmaakte van een collectieve oorlogservaring en -herinnering in de bezette steden. Het verhaal van de executies paste binnen een ruimer narratief dat niet alleen het leed van die bezette steden, maar ook hun bijdrage bij de latere bevrijding via het verzet belichtte. Het is opvallend dat de verering zich in de drie steden op dezelfde wijze uitdrukte (de herbegravenis van de lichamen, publieke ommegangen

langs de belangrijkste stedelijke symbolen, gedenkplaten en publieke monumenten), en ze geografisch rond dezelfde locaties plaatsvond (de executiesites, de begraafplaats, de plaatsen van gevangenschap en berechting, en het woon- en/of ouderlijke huis). De culturele herinnering aan de gefusilleerden had binnen de stedelijke ruimte dus inderdaad een specifieke geografie. Vooral de exacte plek waar de executies hadden plaatsgevonden, vormde al gauw het hart binnen het web aan herinneringsplaatsen. Tijdens het interbellum transformeerden de executiesites door het oorlogsgeweld van plaatsen van architecturale en militaire trots, naar trauma sites, tot ze uiteindelijk herinneringsplaatsen met een sacrale geladenheid werden.

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de sta

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31 (0)35 685 98 56. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 11 (2016) 2

MANON VAN DER HEIJDEN en JAN HEIN FURNÉE
In Memoriam: Pim Kooij (1945-2016), stadshistoricus 121

ELLEN JANSSENS
Paarden en de moderne stad. De Antwerpse paardeneconomie
en het stedelijk leefmilieu (1870-1910) 123

KARLA VANRAEPENBUSCH en MATTHIAS MEIRLAEN
Van trauma sites naar herinneringsplekken. De integratie van de
executies en de gefusilleerden in de stedelijke ruimte van
Antwerpen, Luik en Rijsel (1914-1940) 146

Werk in uitvoering

GEMMA BLOK
Heroïne en de stad. Een onderzoek naar de relatie tussen
stedelijke omgeving en drugsgebruik 165

Dossier: Gouden boeken

JELLE HAEMERS
Gouden boeken? Twee nieuwe syntheses over de laat-
middeleeuwse en vroegmoderne stadsgeschiedenis van
de Lage Landen 177

MAARTEN PRAK
Gouden eeuwen, gouden tijden. De Lage Landen in de
middeleeuwen 182

ARIE VAN STEENSEL
Gouden tijden voor de stadsgeschiedenis 187

Reviews

ILJA VAN DAMME, ANDREA BARDYN, BRUNO BLONDÉ,
HEIDI DENEWETH en PETER STABEL
Schetsen uit Finland. De 'herinterpretatie' van de stad op het
dertiende Internationaal Congres van de European Association
for Urban History in Helsinki 193

PETRA BROUWER, HEIDI DENEWETH, JAN HEIN FURNÉE,
MAARTJE VAN GELDER, MANON VAN DER HEIJDEN en
SANNE MUURLING
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2015) 212

Abstracts 247
Personalia 248

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

